

Η ηθική φιλοσοφία του Guillelmus Ockhamiensis

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ

Στη διάρκεια του Μεσαίωνα κυριάρχησε η θεολογική αιτιοκρατία, βασική συνιστώσα της οποίας, αποτελεί η πεποίθηση ότι ο Θεός γνωρίζει εκ των προτέρων και ελέγχει στιδήποτε πρόκειται να συμβεί, συμπεριλαμβανομένων των ανθρωπίνων πράξεων και επιλογών¹. Εντούτοις, ο Guillelmus Ockhamiensis, μεσαιωνικός φιλόσοφος του 14ου αιώνας, αντιτάχθηκε στην αιτιοκρατία και ενεγράφη στο ρεύμα της ελευθεροκρατίας, αναγνωρίζοντας την ελεύθερη βούληση ως πηγή της ηθικής πράξης. Στην ανακοίνωσή μου, θα επιχειρηθεί η αδρομερής παρουσίαση της ηθικής φιλοσοφίας του Guillelmus Ockhamiensis και θα εξεταστούν οι έννοιες του Θεού, της ελεύθερης βούλησης, του ορθού λόγου και των αρετών, ώστε να αναδειχθούν οι θεοκεντρικές, βουλησιαρχικές και ορθολογικές πτυχές του ηθικού του συστήματος.

Η ηθική, κατά τον Guillelmus, λαμβάνει δύο διαστάσεις: τη θετική γνώση και τη μη θετική γνώση². Σύμφωνα με την πρώτη, η ηθική προάγεται μέσω του ορθού λόγου και πηγάζει από το θετικό δίκαιο ή από τους θείους νόμους³. Η πράξη, συνεπώς, αποκτά ηθικό περιεχόμενο όταν ο άνθρωπος υπακούει στις εντολές του Θεού ή συμμορφώνεται με τις θεσπισμένες, από το νομοθέτη, διατάξεις. Σύμφωνα με τη δεύτερη, η ηθική είναι μία αποδεικτική επιστήμη, η οποία διέπεται από τις αρχές του λόγου και της

εμπειρίας⁴. Οι λογικές αρχές εκφράζουν αφαιρετικές ηθικές αρχές του τύπου «οτιδήποτε καλό πρέπει να επιδιώκεται και οτιδήποτε κακό πρέπει να αποφεύγεται»⁵. Επίσης, χαρακτηρίζονται οι μη ενάρετες πράξεις, μέσω των λέξεων που τους αποδίδονται. Ορισμένες λέξεις, όπως φόνος, μοιχεία, κλοπή, δηλώνουν, εξ' ορισμού, ότι δεν είναι ηθικά αποδεκτές. Υπό αυτό το πρίσμα, οι λογικές αρχές είναι αληθινές⁶. Οι εμπειρικές αρχές είναι προτάσεις που πηγάζουν από την προσωπική εμπειρία, φανερώνουν τον τρόπο δράσης του υποκειμένου στην εκάστοτε περίπτωση και δύνανται να ισχύσουν καθολικά⁷. Ο φιλόσοφος, αποδέχεται τη δεύτερη μορφή της ηθικής, αποδυναμώνοντας, την κυρίαρχη στο Μεσαίωνα παραδοσιακή ισχύ της αυθεντίας. Τούτέστιν, η ουσιαστική γνώση πηγάζει πλέον από την άμεση παρατήρηση της φυσικής πραγματικότητας και όχι από τις κανονικότητες που υπαγορεύει η εκάστοτε αυθεντία⁸.

Αναφορικά προς τον αξιολογικό καθορισμό των πράξεων, ο Guillelmus υποστήριζε ότι δεν είναι όλες οι πράξεις ηθικές ή ανήθικες⁹. Συγκεκριμένα, οι εξωτερικές πράξεις, αυτές καθαυτές, είναι ηθικά ουδέτερες και αδιάφορες. Εξαιτίας της απουσίας των εγγενών ηθικών ποιοτήτων, δεν είναι ούτε καλές, ούτε κακές. Εντούτοις, τους αποδίδονται αυτοί οι χαρακτηρισμοί, στο μέτρο που πραγματώνουν τις προθέσεις του δράντος υποκειμένου. Με άλλα λόγια, η ίδια πράξη είναι καλή, όταν προέρχεται από μία καλή πρόθεση, ενώ κακή όταν προέρχεται από μία κακή πρόθεση. Συνεπώς, ο ηθικός προσδιορισμός των εξωτερικών πράξεων είναι εφικτός, μόνο μέσω της συσχέτισης τους με τις εκάστοτε ανθρώπινες προθέσεις¹⁰, οι οποίες αποτελούν ενεργήματα της βούλησης και συνιστούν αντικείμενο φιλοσοφικής έρευνας.

Αναλυτικότερα, η βούληση είναι ενέργεια της ψυχής, όπως και η νόηση. Ωστόσο, προηγείται της νόησης¹¹, την καθοδηγεί και την

ξεπερνά, υπό την έννοια ότι δύναται να επιλέγει ορθά, ακόμα κι όταν η νόηση σφάλλει¹². Συνεπώς, η πραγματοποίηση ή μη, της εκάστοτε πράξης καθορίζεται, κατά αποκλειστικό τρόπο, από τη δυνατότητα της βούλησης να αποδέχεται ή να απορρίπτει οποιαδήποτε πράξη. Αντίθετα, στο ηθικό σύστημα του Ακινάτη η βούληση παρουσιάζεται ως επακολουθήμα της νόησης, καθώς την κατευθύνει και διαμορφώνει τις επιλογές της, μέσω της γνώσης που της παρέχει. Σύμφωνα με τον Guillelmus, η ανθρώπινη βούληση είναι ελεύθερη κατ' αντιστοιχία προς τη θεία βούληση, εφόσον ο άνθρωπος είναι «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» δημιουργήμα του Θεού¹³. Η συνειδητοποίηση αυτής της ελευθερίας είναι εμπειρικά εξακριβωμένη¹⁴.

Μολονότι ο άνθρωπος, εκ φύσεως, ρέπει προς το καλό, η βούληση του είναι ελεύθερη να επιλέξει με γνώμονα τον ορθό λόγο, όχι μόνο τα μέσα και τη χρονική στιγμή που θα πράξει ηθικά, αλλά και το αν θα πράξει ανήθικα¹⁵. Το κακό, δηλαδή, ως ενάντιο στο απόλυτο καλό, είναι μία επιλογή που μπορεί να πραγματοποιηθεί συνειδητά. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι το κακό, ως προϊόν άγνοιας, δεν είναι ηθικά επιλήψιμο, στο μέτρο που η γνώση του καλού και του κακού είναι απαραίτητη για την ηθική αξιολόγηση¹⁶. Επιπροσθέτως, η ελευθερία της βούλησης μπορεί να ερμηνευθεί επαρκώς ως μία αυτάρκης δύναμη, η οποία αντιστρέφει τις επιλογές της¹⁷. Ο άνθρωπος, λοιπόν, έχει τη δυνατότητα να μεταβάλλει τη βούλησή του σε μη βούληση, δεδομένου ότι η βούληση δύναται να καταστρέφει τις βουλήσεις που ήδη έχει δημιουργήσει και να παράγει καινούργιες, οι οποίες είναι εκ διαμέτρου αντίθετες από τις προηγούμενες. Ο Guillelmus αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι η βούληση είναι ικανή να προκαλέσει αγάπη ή μίσος, να καταστρέψει κάθε σκέψη, ακόμα και την ίδια της την ελευθερία : η βούληση

βούλεται να μην είναι ελεύθερη¹⁸. Η μεταστροφή αυτή, κατευθύνεται από την ίδια και όχι από άλλους παράγοντες, δηλαδή αυτοκαθορίζεται¹⁹.

Η βούληση, εξαιτίας της ελευθερίας που τη διέπει, δεν επιλέγει μία πράξη έναντι μίας άλλης, με προκαθορισμένο τρόπο. Ωστόσο, δια μέσου της εμπειρίας αναπτύσσει την τάση να δρα με ένα συγκεκριμένο τρόπο σε καταστάσεις παρόμοιου είδους. Η τάση αυτή ονομάζεται «έξη»²⁰ και αποτελεί την αρετή. Συνεπώς, οι ενάρετες πράξεις είναι κατά αποκλειστικό τρόπο οι πράξεις της βούλησης. Υπό αυτό το πρίσμα, η αρετολογία του Guillelmus Ockhamiensis είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη βούληση.

Συγκεκριμένα, διακρίνει ανά τρεις, δύο είδη αρετών, τις θεολογικές και τις ηθικές. Η πρώτη κατηγορία εκφράζει την αγάπη του δρώντος υποκειμένου προς το Θεό και περιλαμβάνει τις αρετές της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης²¹. Η δεύτερη κατηγορία προσδιορίζει την ηθική συμπεριφορά του ατόμου και αποτελείται από τις αρετές της εγκράτειας, της σωφροσύνης και της ανδρείας²². Κοινά χαρακτηριστικά των δύο ειδών είναι η αμοιβαία συμβατότητα και η τυπική ανεξαρτησία²³. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη της Χ αρετής δημιουργεί την προδιάθεση για την απόκτηση της Ψ αρετής, αλλά η Ψ αρετή δεν είναι προαπαιτούμενη για τη διαμόρφωση της Χ αρετής, δηλαδή, η Χ αρετή δεν περιλαμβάνει την Ψ και αντιστρόφως. Οι βασικές διαφορές των δύο κατηγοριών των αρετών εντοπίζονται στον τρόπο ανάπτυξης τους και στη μεταξύ τους σχέση.

Οι ηθικές αρετές αναπτύσσονται κλιμακωτά σε πέντε στάδια, εκ των οποίων, η εγκράτεια πραγματώνεται στο πρώτο, η σωφροσύνη στο δεύτερο, η ανδρεία στο πέμπτο ενώ στο τέταρτο στάδιο, είναι απαραίτητη η ύπαρξη των θεολογικών αρετών. Αντίθετα, οι θεο-

λογικές αρετές δε δημιουργούνται σταδιακά και είναι ανεξάρτητες από τις πρώτες, δεδομένου ότι το υποκείμενο μπορεί να διαθέτει όλες τις θεολογικές αρετές, χωρίς να έχει καμία από τις ηθικές αρετές²⁴.

Όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα, κάθε ηθική αρετή διαμορφώνεται εξελικτικά μέσω πέντε σταδίων, τα οποία περιγράφουν τη φύση της ηθικής πράξης. Τα τέσσερα πρώτα στάδια, αντίθετα από το πέμπτο, είναι ιεραρχικά δομημένα ως προς το νόημα.

Στο πρώτο στάδιο, η ηθική πράξη παρουσιάζεται ως απότοκος της προσαρμοσμένης στον ορθό λόγο βούλησης. Σύμφωνα με το φιλόσοφο, ο λόγος είναι γνωστική ικανότητα και επιμέρους αντικείμενο της βούλησης²⁵, ο οποίος λειτουργεί ορθά, όταν το υποκείμενο δύναται να αναγνωρίσει τις προφανείς αλήθειες²⁶. Επιπλέον, αναγνωρίζει δύο μορφές λόγου, υποστηρίζοντας ότι ο ίδιος λόγος σε διαφορετικές καταστάσεις μπορεί να είναι ορθός ή εσφαλμένος²⁷.

Η σπουδαιότητα της ηθικότητας εξάιρεται στο δεύτερο στάδιο, όπου η ανθρώπινη βούληση, εναρμονισμένη προς τις επιταγές του ορθού λόγου, επιλέγει, σε όλες τις περιστάσεις και ανεξάρτητα από άλλους παράγοντες, να πράξει αυτό που ο ορθός λόγος ορίζει ως ηθικά σωστό. Ως εκ τούτου, οτιδήποτε αντιτίθεται στο λόγο είναι ανήθικο και δεν πρέπει να πραγματοποιείται²⁸.

Στο τρίτο στάδιο, ο φιλόσοφος οριοθετεί τα κριτήρια για την ηθική πράξη, εισάγοντας την ακόλουθη σημαντική παράμετρο: η υπακοή στον ορθό λόγο πρέπει να υπαγορεύεται από τα ανάλογα ηθικά κίνητρα. Τοιουτοτρόπως, ο άνθρωπος που πράττει δίκαια είναι ηθικός, στο μέτρο που το κίνητρο της πράξης του είναι αποκλειστικά η δικαιοσύνη²⁹. Εφαρμόζοντας τη θεωρία του Guillelmus Ockhamiensis σε ένα σύγχρονο παράδειγμα, θα μπορούσαμε να

ισχυριστούμε, ότι η φιλανθρωπία είναι ηθική πράξη, μόνο όταν πραγματώνεται ως αυτοσκοπός. Στην περίπτωση, όμως, που πηγάζει από την ανάγκη της κοινωνικής αναγνώρισης ή της μεταθανάτιας άφεσης αμαρτιών ή ακόμα, χρησιμοποιείται ως ένα μέσο φοροαπαλλαγής, τα κίνητρα της δεν είναι ενάρετα, καθιστώντας την αντίστοιχη πράξη ανήθικη.

Κατά το τέταρτο στάδιο, η ηθικότητα δεν καθορίζεται, πλέον, από τα κίνητρα αλλά από τη «συμμόρφωση» της ανθρώπινης ατομικής βούλησης προς τη θεία βούληση, δηλαδή, από την αγάπη προς το Θεό³⁰. Η αγάπη αυτή, ανεξάρτητα από τις καταστάσεις στις οποίες εκδηλώνεται, είναι μία εσωτερικά ορθή πράξη της βούλησης. Αποτελεί το υπόβαθρο για τις υπόλοιπες ενάρετες πράξεις, καθότι τις δημιουργεί και τις κατευθύνει³¹. Ως εκ τούτου, οι ηθικές υποχρεώσεις πηγάζουν από την απόλυτη ελεύθερη βούληση του Θεού, η οποία καθορίζει το καλό και το κακό αντίστοιχα³². Αναγνωρίζοντας ο φιλόσοφος στο Θεό μία ελευθερία που δεν υπόκειται σε περιορισμούς, αντιτίθεται στην ακινάτεια φιλοσοφία. Σύμφωνα με τον Ακινάτη, η θεία βούληση δεσμεύεται από την ίδια της την αγαθή φύση, δηλαδή, οι ηθικές υποχρεώσεις ως απόρροια της θείας βούλησης, δε δύνανται να υπαγορεύουν πράξεις, όπως ο φόνος, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες ενέργειες εναντιώνονται στην καλή φύση του ανθρώπου³³. Ο Guillelmus επιλύει το ζήτημα αυτό θεωρώντας ότι πράξεις όπως η θυσία του Αβραάμ, τις οποίες οι άνθρωποι χαρακτηρίζουν ανήθικες, στην πραγματικότητα είναι ηθικά αποδεκτές ως αποτέλεσμα της θείας προσταγής³⁴. Επιπλέον, διευκρινίζεται ότι οι ίδιες πράξεις είναι ηθικά επιλήψιμες, μόνο ως απότοκος της ελεύθερης βούλησης, η οποία διαμορφώνεται ανεξάρτητα από τον ορθό λόγο και τη θεία βούληση. Το υποκείμενο γνωρίζει τις θείες διαταγές μέσω του ορθού λόγου και καλείται να

επιθυμεί οτιδήποτε η θεία βούληση ορίζει, ότι ο ίδιος πρέπει να επιθυμεί³⁵. Δεν αρκεί, λοιπόν, να πράττω μόνο σύμφωνα με το θέλημα του Θεού αλλά πρέπει η πράξη μου να υπαγορεύεται από τα ίδια, με το Θεό, κίνητρα. Σε τελική ανάλυση, ο άνθρωπος συνειδητοποιεί ότι η ηθική πράξη, όπως διαμορφώνεται στα προηγούμενα τρία στάδια, με τη συμβολή του ορθού λόγου, αντικατοπτρίζει τη θεία βούληση.

Ο Guillelmus, αντιλαμβανόμενος την υπεροχή του Θεού, διευκρινίζει, ότι οι πράξεις που πηγάζουν από την υπακοή στον ορθό λόγο, συνιστούν την αληθινή αρετή, ενώ οι πράξεις που κατευθύνονται από την αγάπη προς το Θεό, αποτελούν την τέλεια αρετή³⁶. Ωστόσο, όποια μέθοδο και αν ακολουθήσει ο άνθρωπος θα οδηγηθεί στην αλήθεια. Στο πλαίσιο αυτό, διαφαίνεται ότι το ηθικό σύστημα του Guillelmus Ockhamiensis απευθύνεται στους χριστιανούς αλλά και στους ειδωλολάτρες, στο μέτρο που ο ενάρετος βίος προάγεται είτε μέσω της πίστης, είτε μέσω της λογικής³⁷.

Στο πέμπτο και τελευταίο στάδιο, η ηθική πράξη προβάλλεται ως υπέρβαση της κοινής ανθρώπινης φύσεως. Επιτυγχάνεται μέσω της ηρωικής εμμονής (ανδρεία) ή του υπερβάλλοντος ζήλου και εφαρμόζεται είτε κατ' εξακολούθηση, είτε σε ορισμένες περιπτώσεις³⁸.

Στον αντίποδα των τριών ηθικών αρετών, ο Guillelmus παραθέτει τρεις κακίες³⁹: την ακράτεια, τη διαφθορά ή υπερβολή και την κτηνωδία - η χυδαιότητα. Ορίζει τις κακίες αυτές ως έξεις, διαμορφωμένες από την ανυπακοή στον ορθό λόγο. Η βούληση, δηλαδή, πράττει με γνώμονα τον εσφαλμένο λόγο. Συνάγεται, λοιπόν, το συμπέρασμα ότι η αρετή και η κακία, προσδιορίζονται αντίστοιχα, από τη συμμόρφωση ή μη, στις επιταγές του ορθού λόγου.

Συνοψίζοντας, το ηθικό σύστημα του Guillelmus Ockhamiensis διατυπώνεται ως εξής: ο άνθρωπος πρέπει να αγαπά πρωτίστως το Θεό και να κατευθύνει τη βούληση του, μέσω του ορθού λόγου, με τέτοιο τρόπο ώστε, εναρμονιζόμενος με τη θεία βούληση, να πράττει ενάρετα. Η θεωρία αυτή είναι θεοκεντρική, διότι η αγάπη προς το Θεό αποτελεί την κινητήρια δύναμη για την επίτευξη του ηθικού βίου. Είναι επίσης βουλησιαρχική, στο μέτρο που η επιλογή της ενάρετης πράξης πηγάζει από την ελεύθερη, αυτάρκη και αυτοκαθοριζόμενη βούληση του ανθρώπου. Επιπλέον, είναι ορθολογική, εφόσον το ηθικό πρόσημο της πράξης καθορίζεται από την υπακοή στον ορθό λόγο. Ως εκ τούτου, οτιδήποτε αντιτίθεται στο λόγο είναι ανήθικο και δεν πρέπει να πραγματοποιείται. Είναι και πανανθρώπινη, δεδομένου ότι κάθε άνθρωπος δύναται να καταστεί ηθικό υποκείμενο με γνώμονα τη λογική, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του. Είναι ακόμη αρεταϊκή, διότι οι αρετές προσδιορίζουν την ηθική συμπεριφορά του ατόμου και εμπειρική, εφόσον η διαμόρφωση των αρετών πραγματώνεται εντός του καθημερινού βίου. Τέλος, είναι δεοντολογική, καθότι η σκοποθεσία της ηθικής συνίσταται στην εναρμόνιση προς ένα σύνολο κανόνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεοδόσης Ν. Πελεγρίνης, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005, σελ. 34.
2. John Kilcullen, «*Natural law and will in Ockham*», 1995 (Republished from the *History of Philosophy Yearbook*, vol. 1, Australasian Society for the History of Philosophy, ed. Knud Haakonssen and Udo Thiel (Canberra, 1993)), <http://www.humanities.mq.edu.au/Ockham/wwill.html>, (17/11/2008).
3. Βλ. επίσης, Πελεγρίνης, *Λεξικό*, σελ. 34.
3. «Θετική ηθική επιστήμη είναι η επιστήμη που περιλαμβάνει ανθρώπινους και θείους νόμους, οι οποίοι υποχρεώνουν κάποιον να επιδιώκει ή να αποφεύγει αυτό που είναι είτε καλό είτε κακό, επειδή έχει απαγορευτεί ή διαταχθεί από έναν ανώ-

τερο, του οποίου ο ρόλος είναι να εγκαθιδρύει νόμους» Βλ. Ockham, *Quodlibet Questions*, II. q. 14. Στο Kilcullen, *Natural*.

4. «Μη θετική ηθική επιστήμη είναι η επιστήμη που καθοδηγεί τις ανθρώπινες πράξεις χωρίς κάποια διαταγή από έναν ανώτερο... η μη θετική ηθική γνώση είναι μία αποδεικτική επιστήμη. Το αποδεικνύω αυτό από το γεγονός ότι η νόηση που συνάγει συμπεράσματα μέσω συλλογισμών από αρχές που είναι γνωστές, είτε καθαυτές, είτε μέσω της εμπειρίας, είναι αποδεικτική». *ό.π.*

5. «Στην ηθική φιλοσοφία υπάρχουν πολλές αρχές που είναι γνωστές καθαυτές : για παράδειγμα, η βούληση πρέπει να συμμορφώνει τον εαυτό της στον ορθό λόγο, κάθε επιλήψιμο κακό πρέπει να αποφεύγεται, κ.α.». *ό.π.*

6. Paul Vincent Spade, *The Cambridge companion to Ockham*, Cambridge University Press 1999, σελ. 228.

7. *Ο.π.*, σελ. 229.

8. Franco Alessio, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας*, Τραυλός, Αθήνα 2007, σσ. 301-302.

9. «...Η πράξη δεν είναι ηθικά ούτε καλή ούτε κακή αλλά ουδέτερη και αδιάφορη...» Βλ. Ockham, *Sentences*, III. II., σελ. 384. Στο Spade, *The Cambridge*, σελ. 229.

10. «Είναι απαραίτητη μία συνθήκη σχετικά με την καλή πράξη. Αυτή είναι η δύνναμη της βούλησης του υποκειμένου που εκτελεί την πράξη αυτή» Βλ. Ockham, *Sentences*, III. II., σελ. 389. Στο ίδιο, σελ. 232.

11. Κωνσταντίνος Ι. Λογοθέτης, *Η Φιλοσοφία των Πατέρων και του Μέσου Αιώνας*, Μέρος Β', Αθήνα 1934, σελ. 818.

12. Spade, *The Cambridge*, σελ. 236.

13. Sharon Kaye, *William of Ockham* (c.1280 – c.1349), *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/o/ockham.htm>, (16/11/2008).

14. Coleman, *Ιστορία*, σελ. 390.

15. Paul Vincent Spade, *William of Ockham*, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/ockham>, (15/10/2008).

16. Στο σημείο αυτό, διαφαίνονται οι αρχαιοελληνικές επιδράσεις : Ο Σωκράτης, θεωρώντας το κακό ως αποροή της άγνοιας, υποστήριζε ότι οι κακές πράξεις δεν επιδέχονται ηθική αξιολόγηση, στο μέτρο που η ηθική συμπεριφορά του ατόμου είναι άμεσα συνυφασμένη με το γνωσιολογικό υπόβαθρο που διαθέτει. Βλ. Θεοδόσης Ν. Πελεγκίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σελ. 53.

17. John Kilcullen, «*Tape 7 : Scotus and Ockham on free will*», Macquarie University

1996. <http://www.humanities.mq.edu.au/Ockham/z3607.html>, (21/9/2008).

18. «Η ιδέα είναι ότι η βούληση είναι ικανή για την παραγωγή και τη μη παραγωγή...είναι εξίσου ισορροπημένη, πέρα από τα αντίθετα αποτελέσματα, με τέτοιο τρόπο που στην πραγματικότητα είναι ικανή να προκαλέσει αγάπη ή μίσος προς κάτι...να καταστρέψει κάθε έπαινο και μομφή, κάθε συμβούλιο και σκέψη, κάθε ελευθερία της βούλησης» Βλ. Ockham, *Opera Philosophica*, σσ. 319-321. Στο Kaye, William.

19. Kilcullen, Tape 7.

20. Ο όρος «έξη» αποδίδεται στον Αριστοτέλη και συνιστά «μία σταθερή κατάσταση του χαρακτήρα ή του νου του ανθρώπου, η οποία τον προδιαθέτει να επιλέξει συνειδητά, να σκεφθεί ή να τελέσει κάτι με ορισμένο τρόπο». Βλ. Πελεgrίνης, *Λεξικά*, σελ. 212.

21. Spade, *The Cambridge*, σελ. 240.

22. *Ο.π.*, σελ. 241.

23. *Ο.π.*, σελ. 241

24. *Ο.π.*, σελ. 242.

25. *Ο.π.*, σελ. 236.

26. Στο σημείο αυτό, ο Ockham αναφέρεται στις αναλυτικές προτάσεις του τύπου «ο φόνος είναι κακός», «η κλοπή είναι κακή». Οι όροι 'φόνος' και 'κλοπή' δηλώνουν εξ' ορισμού ότι είναι ηθικά επιλήψιμοι. Συνεπώς, ο λόγος είναι ορθός, όταν δύναται να αντιληφθεί ότι οι πράξεις που αντιστοιχούν στους παραπάνω όρους είναι ανήθικες.

27. «Ένας συγκεκριμένος λόγος μπορεί να είναι ορθός λόγος αναφορικά με ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ενώ ο ίδιος λόγος αναφορικά με ένα διαφορετικό ζήτημα δεν είναι ορθός» Βλ. Rondo Keele, trans., *William of Ockham: Concerning Virtues and Vices*, Indiana University, <http://pvspade.com/Logic/docs/circavirtutes.htm>, (21/9/2008), q. 287-291, 295-301.

28. Spade, *The Cambridge*, σσ. 233-234.

29. «Αυτό που μετρά δεν είναι ότι κάποιος κάνει δίκαιες πράξεις αλλά ότι τις κάνει δίκαια» Βλ. Ockham, *Sentences*, 683. Στο Spade, *The Cambridge*, σ. 231.

30. «...τέτοιες πράξεις πρέπει να γίνονται από την αγάπη προς το Θεό...το να αγαπάς το Θεό πάνω απ' όλα είναι αυτό : το να αγαπάς οτιδήποτε ο Θεός θέλει να αγαπάς...» Βλ. Ockham, *De connexione virtutum*, 2.I., 37- 42, *Quodlibet Questions*, III. i4. Στο Spade, *The Cambridge*, σελ. 234, σελ. 237.

31. *ό.π.*, σελ. 234.

32. Λογοθέτης, *Η Φιλοσοφία*, σελ. 818.

33. Alfred J. Freddoso, «*William of Ockham (c.1285 – c.1347)*», University of Notre Dame Press, <http://www.nd.edu/~afreddos/papers/ockethic.htm>, (18/11/2008).

34. «Απαντώ ότι το μίσος, η κλοπή, η μοιχεία και άλλες παρόμοιες, μπορεί να περιλαμβάνουν το κακό σύμφωνα με το νόμο, εάν πραγματοποιήθηκαν από κάποιον που είναι υποχρεωμένος από τη θεία διαταγή να εκτελεί την αντίθετη πράξη. Ως προς τις πράξεις αυτές, ωστόσο, ο Θεός μπορεί να τις εκτελεί χωρίς να περιλαμβάνει κάποιο κακό. Και μπορούν ακόμα να πραγματοποιηθούν αξιέπαινα από κάποιον πάνω στη γη, εάν υπόκεινται στη θεία διαταγή, όπως τώρα, οι αντίθετες από αυτές (πράξεις) στην πραγματικότητα, πηγάζουν από τη θεία διαταγή». Βλ. Ockham, *Opera Theologica*, V., 352. Στο Kaye, William.

35. «Δεν είμαστε προορισμένοι να γνωρίζουμε οτιδήποτε ο Θεός βούλεται, εξαιτίας των περιορισμένων δυνατοτήτων μας. Ωστόσο, αν γνωρίζουμε κάτι που ο Θεός επιθυμεί, τότε είμαστε περιορισμένοι να συμμορφώνουμε τη βούληση μας σε αυτό, το οποίο ισχύει για τους επιμέρους και τους γενικούς ηθικούς κανόνες». Βλ. Ockham, *Sentences*, I., 48, 689. Στο Spade, *The Cambridge*, σελ. 238.

36. «Το να θέλεις να λες την αλήθεια για χάρη του Θεού (από αγάπη προς το Θεό) καθιστά την πράξη πολύ πιο τέλεια από το να θέλεις να λες την αλήθεια μόνο επειδή ο ορθός λόγος υπαγορεύει ότι η αλήθεια πρέπει να λέγεται. Αφού ο Θεός είναι πολύ πιο τέλειος από τον ορθό λόγο, τότε η αλήθεια αυτή (που πηγάζει από τη συμμόρφωση στον ορθό λόγο) είναι πιο ατελής από την άλλη (που πηγάζει από το Θεό)...». Βλ. Ockham, *Dialogus*, I.vi. 77. Στο Spade, *The Cambridge*, σελ. 235. Βλ. επίσης, Freddoso, William.

37. «Δεν είναι απίθανο ότι ο Θεός διατάζει ότι κάποιος, ο οποίος ζει σύμφωνα με τις επιταγές του ορθού λόγου, με τέτοιο τρόπο που να πιστεύει μόνο σε ό,τι συμπεραίνει μέσω του φυσικού λόγου, να καταστεί άξιος της αιώνιας ζωής». Βλ. Ockham, *Sentences*, III.9, 280. Στο Spade, *The Cambridge*, σελ. 236. Βλ. επίσης, Spade, William.

38. Keele, William, q. 72-76, 89-94. Βλ. επίσης, Spade, *The Cambridge*, σελ. 235.

39. Keele, William, q. 204-216.